

OSMANLI DIŞ TİCARETİNİN ANALİZİ VE OSMANLI İKTİSAT ANLAYIŞINDAKİ DEĐİŐİMİN DIŞ TİCARET POLİTİKALARINA YANSIMALARI

Ensari Yücel*

Özet

Geniş bir coğrafyada uzun bir dönem hâkimiyet süren Osmanlı'nın dış ticareti ve izlediği ticaret politikaları her zaman tartışma konusu olmuştur. Kuruluşundan 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı'nın iktisat anlayışı ve dış ticaret politikaları önemli derecede benzerlik arz etmektedir. 19. yüzyılın başlarından itibaren siyasi, askeri, fikri alandaki gelişmeler, yeni bir dönemin başlayacağına işaretleriydi. Nihayet 19. yüzyılın ortalarına doğru imzalanan serbest ticaret antlaşmalarıyla Osmanlı dış ticareti yeni bir evreye girmiş oldu. Bu çalışmada, literatür araştırması, karşılaştırma ve analiz yöntemi kullanılarak Osmanlı'nın her iki döneminin dış ticareti ve izlenen ticaret politikaları analiz edilerek fikri ve zihni yapıdaki değişimle beraber iktisat anlayışındaki değişimin, takip edilen ticaret politikalarına etkileri araştırılmıştır. Çalışmada, Osmanlı klasik dönemin ve yeni dönemin iktisat anlayışı, zihin yapısı, ruh, anlam ve medeniyet değerlerinin farklılık gösterdiği ve her iki döneminin farklı iktisat anlayışları ile takip edilen ticaret politikaları arasında bir ilişki olduğu kanaatine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İktisat Anlayışı, Osmanlı Klasik Dönemi, Osmanlı Dış Ticaret Politikası, Serbest Ticaret, Kapitülasyonlar

ANALYSIS OF OTTOMAN FOREIGN TRADE AND THE REFLECTIONS OF THE CHANGE OF THE OTTOMAN UNDERSTANDING OF ECONOMICS ON FOREIGN TRADE POLICIES

Abstract

Foreign trade and trade policies of the Ottomans, which dominated a wide geography for a long time, have always been the subject of discussion. From its foundation to the middle of 19th century, the economic understanding and foreign policies of the Ottomans are significantly similar. Since the beginning of 19th century, developments in the political, military and intellectual fields were the signs that a new era would begin. Finally, with the free trade agreements signed towards the middle of the 19th century, Ottoman foreign trade entered a new phase. In this study, by using literature research and analysis method, Ottomans' foreign trade and trade policies of both periods are analyzed, and the effects of the change in the understanding of economics accompanied with the change in intellectual and mental structure on the trade policies are investigated. In the study, it is concluded that economic understanding, mindset, spirit, meaning and civilization values of the Ottoman classical period and new period differ and there is a relationship between the diverse economic understanding of both periods and their trade policies followed.

Keywords: Ottoman Economic Understanding, Ottoman Classical Period, Ottoman Foreign Trade Policy, Free Trade, Capitulations

Giriő

Osmanlı iktisat anlayışı kaba hatlarıyla klasik dönem ve yeni dönem olmak üzere iki döneme ayrılabilir. 14-16. yüzyıllarda beliren ve 19. yüzyılın ortalarına kadar süren döneme klasik dönem, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonraki değişme ve gelişmeleri içeren dönem ise yeni dönem olarak ifade edilebilir (Genç, 2014:39). Osmanlı devletinin klasik dönemi 14. yüzyılda şekillenmeye başlanmış, 16. yüzyılda olgunluk seviyesine ulaşmış, 17. yüzyıl başında zirveye ulaşmış ve sonrasında gerileme (inhitat) sürecine girmekle beraber 19. yüzyılın ortalarına kadar ruh ve felsefesi korunmaya çalışılmıştır (Nişancı & Çaylak, 2013:6).

Pamuk'a göre (2010), Osmanlı Devleti'nin iktisat tarihi dört dönemde ele alınabilir: Birinci dönem kuruluşundan 15. yüzyılın son çeyreğine kadar geçen dönemdir. Bu dönem iki toplumsal yapının güç mücadelesine sahne olmuştur.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, ensari.yucel@izu.edu.tr

Yerel aristokrasiyi temsil eden feodal yapı ile devşirme memurların oluşturduğu merkezîyetçi yapıdır. II. Mehmed'in izlediği siyaset sonucunda bu mücadele hem yönetim hem de ekonomi düzeyinde ikincilerin lehine gelişmiştir. İkinci dönem 15. yüzyılın son çeyreğinden 16. yüzyılın sonlarına kadar süren dönemdir. Klasik dönem olarak da adlandırılan bu dönemde, toprak mülkiyetinin devlete ait olduğu ve devlet denetiminin, loncalar ve ticaret üzerinde en güçlü olduğu dönemdir. Bu dönemde merkezîyetçi yapı bütün kurumlarıyla tebarüz etmiştir. Üçüncü dönem 16. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın başlarına kadar süren dönemdir. 16. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı ekonomisi, dış ticaret, enflasyon, savaş teknolojisi vs. alanda meydana gelen önemli gelişmelerin tesirlerine maruz kalmıştır. Dördüncü ve son dönem ise 19. yüzyılın başından Birinci Dünya Savaşı'na kadar giden dönemdir. Bu dönemde Osmanlı ekonomisi dünyaya açılmış; ekonomi, ticaret, devlet yönetimi, askerlik ve hukuk alanında pek çok gelişmeler yaşanmıştır.

Bulut'a (2020) göre, Osmanlı medeniyetinin iktisat anlayışı ve uygulamalarının esası, Mekke-Medine'den başlayan Kudüs, Bağdat, Semerkant, Mısır ve Endülüs'e kadar uzanan Müslüman toplumların düşünce ve uygulamaları başta olmak üzere Emevi, Abbasi, İran ve Türk tecrübelerine dayanmaktadır. Osmanlılar, bu klasik dönem düşüncelerini 19. yüzyılın ortalarına kadar sürdürdüler. Bu tarihten itibaren özgüvenlerini yitirdiler ve hatta Avrupa'yı biraz üstün görmeye başladılar. Tanzimat ve Islahat gibi siyasi reformları, bu ruh ve anlayışla gerçekleştirdiler. Yine bu anlayışın etkisiyle ticaret, tarım ve maliye alanlarında bir takım hukuki ve iktisadi düzenlemeler yapılmıştır.

Osmanlı'yı iktisat yapısı ve izlenen dış ticaret politikaları bakımından keskin çizgilerle dönemlere ayırmak kolay gözükmemektedir. Zira önceki dönem politikalarının müteakip dönemde tamamen terk edildiği söylenemez. Nitekim Osmanlı iktisadi alanında çalışma yapan yazarlar, dönemlerin başlangıç ve bitiş zamanları ve dönemlerin özellikleri hususunda farklı yaklaşımlara sahiptirler.

Bununla birlikte, Tanzimat ve Serbest Ticaret Anlaşmasının siyasi ve iktisadi etkileri göz önünde bulundurulduğunda, bu tarihlerden önceki dönemin tarım, zanaat ve ticaret politikalarındaki benzerlikler göz önünde bulundurulduğunda bu dönem klasik dönem ve sonrası da yeni dönem olarak tanımlanabilir. Klasik dönemde; Osmanlı'nın doğusundan 16. yüzyılın sonlarına kadar devlet kurumları oluşmuş, yönetim, hukuk, siyaset ve iktisat anlayışı olgunlaşmış, kurumlar arası uyum sağlanmış ve bu durum önemli derecede 19. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. Yeni dönem olarak adlandırılan ve 19. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan ikinci dönemde ise Osmanlı'nın siyasi, idari, ticari ve fikri olarak Batı'ya açıldığı, liberal görüşlerin Osmanlı'ya girdiği, kimi yazarlarca modernleşme dönemi olarak tabir edilen dönemdir. Bu dönemde, Tanzimat ve Serbest Ticaret Anlaşması ile iktisadi serbestleşmenin yasal altyapısı oluşturulmuştur.

Bu çalışmada literatür araştırması, dönemselleştirme ve analiz yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada, Osmanlı'nın dış ticareti, klasik ve yeni olmak üzere iki döneme ayrılmıştır. Klasik dönemin iktisadi yapısı, dış ticareti ve bu dönemin dış ticaret politikaları ile iktisat anlayışı arasındaki ilişki ele alınmıştır. Yeni döneme ilişkin ise dış ticaret ve imzalanan Serbest Ticaret Antlaşması tetkik edilmiş ve bu dönemde izlenen dış ticaret politikası ile yeni dönem iktisat anlayışı arasındaki alakanın mevcudiyeti ortaya konmuştur.

1. Osmanlı Klasik Döneminin İktisadi Yapısı

Klasik dönemde devlet, faktörlerin mülkiyeti, el değiştirmesi ve fiyatı üzerinde kontrol ile yetinmiş, bizzat bu faktörleri bir araya getirerek yatırıma gittiği çok nadir olmuştur. Genel çerçevesini belirlemekle yetindiği üretim ve ticaret faaliyetlerini, daha çok özel kişilere, reaya ve esnafa bırakmıştır (Genç, 2014:84). Sosyal devlet anlayışını benimseyen Osmanlı, saray, asker ve halkın işesinin teminine öncelik vermiş, üretim faktörleri ve faaliyetleri üzerindeki denetimini her dönem korumuştur.

14. ve 15. yüzyılda Osmanlı Devleti, Bizans ve Balkanlardaki prensliklerin zayıflığından yararlanarak fetihlerle genişlemeye başlamış, ilk başlarda Balkanlarda fethedilen toprak mülkiyetine dokunulmamıştır. Başta feodal beyleri yıllık vergiye bağlanırken daha sonra bu topraklar tımar adı verilen küçük birimlere taksim edilerek askeri yükümlülük karşılığında sipahilere verilmiştir (Pamuk, 2010:20-22). Toprakların mülkiyeti devlete aitti. Köylünün hakkı, devletin "rakabe"si altındaki toprağı işlemektir. Ancak bu işletme hakkı, miras yoluyla geçen daimî bir haktır (Berkes, 2016:51). Bu yönüyle Osmanlı'nın toprak sistemi kendinden önceki İslam devletlerinin uygulamalarına benzemektedir.

İslam memleketlerinde öşri, harâcî ve arz-i memleket olmak üzere üç tür toprak vardı. Cihat yoluyla fethedilen toprakların Müslümanlara dağıtılan kısmına öşri topraklar denilmektedir. Bu topraklar üzerinde sahiplerin tam mülkiyeti vardı. Bunları ekip biçebilirler, miras bırakabilirler ve diğer hukuki tasarruflarda bulunabilirlerdi. Toprak hasılatından devlete öşür vergisi verilirdi. Harâcî topraklar ise fethedilen toprakların Müslüman savaşçılar arasında dağıtılmayıp gayr-i Müslümlere bırakılan topraklardı. Bu toprak sahipleri de devlete haraç vergisi öderlerdi. Bu ikisinin dışında kalan diğer topraklar ise miri olarak da bilinen arz-i memleket veya ârâzi-i memleket topraklarıydı.

Osmanlı arazileri, arz-i memleket türü arazilerdi. Bu toprakların sahibi devletti. Rakabesi devlette olan bu topraklar reaya ariyet şeklinde verilmiştir. Reaya tarafından işletilir, öldüklerinde aynı koşullarda evlatları da bu toprakları işleyebilirlerdi (İnalçık, 2009:23-24). Dolayısıyla araziye işleyen reaya bu topraklar üzerinde mutlak bir hukuki tasarrufları yoktu; bu toprakları başkasına satma, hibe veya vasiyet etme hakları bulunmuyordu.

Osmanlı'da fethedilen yerlerde gelir sağlayıcı tüm mal ve insan kaynağı kayıt altına alınırdı. Toprakla birlikte imalathaneler, gümrükler, pazar yerleri, değirmenler tahrir defterlerine kaydedilirdi. Söz konusu kaynaklar, sağlayacakları gelir miktarına göre, dirlik olarak adlandırılan küçük birimlere ayrılırdı. En fazla gelir sağlayanlara has, orta gelir sağlayanlara zeamet ve küçük dirliklere de tımar denirdi. Has ve zeamet gelirleri padişaha ve yüksek devlet memurlarına verilirdi. Tımarlar ise sipahilere bırakılırdı (Pamuk, 2010:42). Osmanlı'nın kuruluşundan çözülüşüne kadar süren dönemdeki toprak sisteminin esasını, büyük işletmelerden ziyade küçük tarım işletmeleri oluşturmaktadır. İmparatorluk içinde büyük çiftlikler bulunmakla birlikte bunlar Batı'daki plantasyon çiftliklerinden farklıdır. Bazı Arap bölgelerinde görülen büyük tarım işletmeleri Osmanlı'nın diğer bölgelerinde pek rastlanmamaktadır (Ceylan, 2003:90).

Osmanlı toprakları ülke ihtiyaçlarını karşılayacak verimlilikteydi. En önemli tarım istihali hububattı. Mısır, Teselye, Bulgaristan, Batı Trakya, Romanya, Bulgaristan ve Makedonya önde gelen buğday üretim bölgeleriydi. Ayrıca pirinç ve pamuk üretiminin yanı sıra bağcılık, bahçecilik, sebzeçilik de yapılırdı. "Dut, prinç, kendir, kenevir, pamuk, susam, zeytin gibi lif ve yağ bitkilerinin üretimi de öşürlerin azaltılması gibi vergi indirimi ile teşvik edilmiştir" (Tabakoğlu, 2000:216-17). İstanbul'un iase ikmalini sağlayan Ege kıyılarında, Edremit ve Ayvalık'ta zeytin ve 16. yüzyılın son çeyreğinde Üsküdar çevresinde meyve, sebze ve üzüm yetiştirilirdi (Faroqhi, 2006:624). Pazara yönelik üretim tarzı, İstanbul iasesini sağlayan bölgelerde daha erken başlamıştı. 17. yüzyılın başında, pazara yönelik kayda değer miktarda üretim yapan büyük çiftlikler sadece batı Karadeniz bölgesindeydi. Bu dönemde bölgenin Batı tüccarlarına kapalı olduğu dikkate alındığında bu çiftliklerin gelişmesini, İstanbul'un gıda talebi ile açıklamak mümkündür (Faroqhi, 2006:577).

Toprak mülkiyetini elinde bulunduran Osmanlı doğrudan üretim ve ticaret faaliyetinde bulunmamıştır. Sarayın, ordunun ve halkın iasesi öncelikli görüldüğünden devletin müdahalesi daha çok denetim şeklinde olmuştur. Üretim sektörü, el emeğine dayanan küçük işletmelerden oluşmaktaydı ve lonca teşkilatına bağlı olarak örgütlenmişti. Loncaların esnaf üzerinde, Devletin de loncalar üzerinde sıkı bir denetimi vardı.

Klasik dönemde bugünkü anlamda bir fabrika üretiminden bahsetmek mümkün görünmemektedir. İşlerin çoğu el ve kafa ile gerçekleşiyordu. Bunların en önemlileri silah, maden, deri, dokuma ve mücevherattı. Bunların yanı sıra ordu için gerekli ok, yay, zırh, kılıç özengi ve eğer takımını da zikretmek gerekir (Berkes, 2016:58). Yine ipek halılar, gümüş yüzükler, tezhip, kıymetli taşlarla süslenmiş ciltler, güzel yazı vb. işler de bu dönemin zanaatlarındandı (Sayar, 2013:82). 16. yüzyıl başlarında, Bursa ipek ticaretinin önemli bir merkeziydi. Çok sayıda ipek tezgâhı bulunuyordu. Ürettiği ipek kumaş çeşitleri, özel desenleri ve güzellikleriyle dünyada büyük rağbet görmüştür (Şahin ve Cengiz, 2010:70-72). Sanayileşme öncesi ekonomilerin pek çoğunda görüldüğü gibi Osmanlı'da da tekstil üretimi önemli yer tutmuştur. Bunlar ipek, tiftik, yünlü ve pamuklulardı. En çok kayda geçen ise ipek üretimidir. 1600 dolaylarında, yünlü kumaş üretiminde Selanik, önemli üretim merkezlerinden biriydi. Tekstilin yanı sıra ayakkabı, deri çizme ve diğer deri ürünleri de önemli bir sanayi koluydu. Ayrıca gemi, tekne ve inşaat kayda değer faaliyetlerdendi (Faroqhi, 2006:582-92).

Esnaf kesimi loncalar tarafından denetleniyordu. Üretilen mamullerin bir kısmı kentte tüketilirken diğer kısmı uzun mesafeli ticaret yoluyla başka bölgelere gidiyordu. Lonca üyeleri uzun süre çıraklık yapmak, mesleki becerileri kanıtlamak gibi sıkı kurallara tabiydi. Loncalar üyelerini hem dış hem de iç rekabete karşı koruyordu. Üyeler arasında ham maddelerin dağıtımından, çalışma saatleri, ücret düzeyleri, ürünün satış fiyatı, hangi dükkânın hangi pazarlarda ürünlerini satabileceği hususlarda ve diğer pek çok konuda ayrıntılı kurallar belirlenmişti (Pamuk, 2010:56-59). Fiyat belirleme (narh) ve kalite denetimi yapılırdı. Genel olarak fiyat istikrarı korunmuştur. 1326-1740 yılları arasında Osmanlı akçesinin yıllık değer kaybı, ortalama olarak %0,2 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bunun başlıca sebepleri arasında, tekeli eğilimlere imkân tanınmaması, mal arzının yüksek olmasının sağlanması, üreticiden tüketicie doğru dağıtım zincirindeki halkaların oldukça az olması gibi sebepler sayılabilir (Tabakoğlu, 2000:289).

Osmanlı'da her mala narh konulduğu iddia edilemez. Özellikle lüks tüketim mallarına narh uygulanmamıştır. İpek halılar, gümüş yüzükler, tezhib, kıymetli taşlarla süslenmiş ciltler, güzel yazı vb. işler bu kapsamda sayılabilir. Bunların fiyatları kendiliğinden oluşmaktaydı (Sayar, 2013:82). Loncaların, kâr, üretim ve üyeler arasında rekabeti sınırlayıcı, düzenleyici ve denetleyici çalışmalarına rağmen 16. yüzyıla gelindiğine toplumsal ve iktisadi farklılıklar ortaya çıkmıştı. Özellikle pazara yönelik üretim yapan loncalarda bu farklılıklar barizdi. 1586 yılında İran Savaşları sebebiyle hammadde sıkıntısı çeken Bursa'da devletin yaptığı bir araştırmaya göre 483 ipekli dokuma tezgâhı bulunmaktaydı.

Bursa’da ipekli dokuma yapan ustaların 1 ila 10 arasında değişen tezgâhları vardı. 50-60 tezgâha sahip ustalara da rastlanmıştır (Pamuk, 2010:61).

2. Klasik Dönem Dış Ticareti

Osmanlı’nın dış ticaret hacmi 18. yüzyıl sonlarına kadar ve hatta 19. yüzyılın başlarında toplam üretimin %1 ya da %2 kadarını aşmıyordu. Balkanlar, Anadolu, Mısır ve Suriye’yi içine alan geniş topraklara sahip Osmanlı’nın bölgeler arası iç ticareti daha önemliydi. Osmanlı’nın bu dönemde dış ticareti, Batı Avrupa’ya oranla Ortadoğu ve Doğu Avrupa ile daha fazlaydı. Eldeki sınırlı verilere göre 18. yüzyıl boyunca dış ticaret bir kat artmıştır (Pamuk, 2012:19-20). İç ticaret sayesinde kırsal ile kentler arasında mal mübadelesi gerçekleşiyordu. Kırsaldan gelen mallarla, bir taraftan loncaların hammadde ihtiyaçları karşılanırken diğer taraftan devletin, yöneticilerin ve ordunun ihtiyaçları karşılanıyordu. Osmanlı ilk dönemlerden itibaren iç ticaretin canlanması için büyük çaba sarf etmiştir. Başta Bursa, Edirne ve İstanbul’da olmak üzere birçok kentin merkezinde bedestanlar yapılmıştır. Esnaf ve zanaatkarın buralara yerleşmesi için vergi muafiyetleri sağlanmış, ihtiyaç görüldüğünde sürgün yoluna başvurulmuştur. Nitekim 1475 yılında Karadeniz’in kuzeyinde Kefe fethedilince, buradaki yüz kadar tüccar ailesi İstanbul’a sürülmüştür (Pamuk, 2010:66).

15. yüzyılda Karadeniz çevresindeki topraklarının fethiyle Karadeniz bir Osmanlı gölü haline gelmiş ve yabancı ülkelere tamamen kapatılmıştır (Koca, 2017:103). Deniz ulaşımının sağladığı imkânlar sayesinde Karadeniz’in kuzeyinde Kefe ve Akkerman ile ticaret gelişmiştir. Bu bölgenin ticaretinde, Osmanlı tebaasından Ermeni, Rum ve Yahudi tüccar ile Müslüman tüccar etkili olmaya başladılar. Anadolu’dan bu gölgelere pamuklu dokuma, gıda maddeleri ve şarap ihraç edilirken, kuzeyden de buğday, un, tuz ve tereyağı ithal ediliyordu (Pamuk, 2010:68-69). 16. yüzyılda ticaretin en önemli maddesi tahıldı. Tahıl tüketim merkezlerinin başında İstanbul geliyordu. Bunun dışında iki önemli tahıl merkezi daha vardı. Kahire ve Tebriz. Türklerin İstanbul’u fethinden 64 yıl sonra Kahire’nin de Osmanlı’ya iltihakı ile Nil nehrinin beslediği verimli topraklar ve ticaret bakımında hareketli Suriye şehirleri de Osmanlı’ya katıldı (Berkes, 2016:130). Mısır’ın iltihakıyla oradan alınan vergiler hazineye önemli bir gelir sağlarken diğer taraftan İstanbul ve Anadolu’ya gıda maddeleri akmaya başladı.

Anadolu ve Rumeli’de 15. ve 16. yüzyılda fetih sonrası iskân politikası ve diğer altyapı çalışması neticesinde hızla büyüyen şehirlerde sınai üretim de artmaya başladı. Büyüyen şehirlerin artan üretim ve tüketim ihtiyaçlarını karşılamak için iç ticaret hacmi hızla büyüdü. İç pazarın bir bölümü yabancı tüccara tamamen kapatıldı. Kalan kısmı için ise önemli kısıtlamalar neticesinde iç ticaret yerli tüccarın eline geçmiştir (Genç, 2014:207). Müslüman tüccar bölgeler arası ticarete, azınlıklar ise dış ticarete çok iyi bir konumdaydı. Azınlık tüccarlar Avrupa ülkelerindeki tüccarlarla gerek ortak inanca sahip olmaları gerekse Avrupa dillerini bilmeleri sayesinde onlarla daha rahat ticari ilişki kurabiliyorlardı. Ayrıca İngilizler ve Hollandalılar, Osmanlı ile ticaretlerinde Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıkları aracı olarak kullanmışlardır.

Osmanlı iktisat sisteminde özel kişiler tarafından yürütülen ticaret, bir tür kamu hizmeti olarak görülüyordu. Tüccara belirli bir oranda kâr etme imkânı tanınıyordu. Meşru kabul edilen kar oranı %5 ila %15 arasında değişiyordu. Çoğu kez %10 civarındaydı. Böyle bir rejimde tüccarın sermayesini hızla büyütmeye imkânı olamazdı. Bu durum Devlet tarafından denetlenir ve izlenirdi. (Genç, 2014:71). Her kentte bir Çarşı Ağası veya Muhtesip denilen bir çeşit belediye zabıtası bulunurdu. Bunlar satılan malları kontrol eder, ölçü ve tartıyı denetler ve narh koyarlardı. (Berkes, 2016:61). İslam devletlerinde piyasa düzenleme araçlarından bir diğeri de ihtikârın yasaklanmasıdır. İhtikâr, Osmanlıların da önemle üzerinde durdukları ve sert tedbirlerle engellemeye çalıştığı bir uygulamadır (Tabakoğlu, 2000:246). Osmanlı’nın hem üretim faktörleri hem de dağıtım ve fiyatlar üzerinde sürdürdüğü denetimler sayesinde fiyat istikrarı, adil paylaşım ve tekelleşmenin önlenmesine önemli katkı sunmuştur.

Osmanlı’nın ilk dönemlerinde, milletlerarası ticaret yoğun olarak Akdeniz ve çevresinde cereyan ediyordu. 14. yüzyılın sonlarında Bursa ve Edirne’nin ticari bakımdan önemi artmaya başladı. I. Bayezid’in Erzincan, Amasya ve Tokat’ı ele geçirmesiyle İpek yolu Bursa’ya bağlandı. Diğer taraftan Alanya ve Antalya’nın da Osmanlı’ya dâhil olması ile batılı ülkelerin Hindistan ve Arap ülkeleriyle ticaret yolu Osmanlıların kontrolüne geçmiştir (Tabakoğlu, 2000:247-48). 1517 yılında Mısır’ın iltihakıyla Osmanlılar, Kızıl Deniz’e hâkim olmuşlar ve 16. yüzyılın ortalarında Portekizlerle mücadele etmişlerdir. Artan masraflarını karşılamak için Portekizlilerin gümrük vergilerini artırmışlardır (Kütükoğlu, 2013:6).

Osmanlı doğduğunda, iki yüzyıllık bloklar arası bir düzen vardı. Osmanlı bu düzeni pasif olarak reddetmekle yetinmeyip bunu değiştirmek için çok mücadele etti. Ancak müesses ticari ilişkileri kökten değiştirmeye teşebbüs etmedi. Diğer alanlarda olduğu gibi burada da tedrici bir yöntem izledi. Bu dönemde Batı ile ticareti Venedik, Cenova, Floransa başta olmak üzere Latin toplulukları yürütüyorlardı. Batı’dan mamul mallar getirip karşılığında Osmanlı’dan

hammadde ve Doğu'dan gelen baharatları satın alıyorlardı. Osmanlı'ya sattıklarından daha fazla, buradan mal satın aldıkları için nakit bırakıyorlardı. Bu dönemde Batı'nın ticareti nispeten açık veriyordu (Genç, 2014:206).

Osmanlı Devleti'nin 15. ve 16. yüzyılda Batı Avrupa ile ticareti sınırlı kalmıştır. Avrupa'ya Osmanlı'dan buğday, deri, yünlü dokuma, ipek ve ipek dokuma ihraç edilirken, Batı'dan Doğuya mal ithalatı az olduğundan altın ve gümüş akımıyla gerçekleşiyordu. Osmanlı daha çok Doğu Akdeniz, Doğu Avrupa ve Orta Doğu ülkeleriyle ticaret yapıyordu. Bu ticaret yollarından biri doğu-batı hattında İran ve Osmanlı İmparatorluğu arasında karayoluyla gerçekleşiyordu. Tebriz, Diyarbakır, Halep, Şam, Konya ve Bursa bu hattın önemli uğrak yerleri sayılırdı. Müslüman tüccarlar tarafından gerçekleşen bu ticaret ile ham ipek, lüks tekstil ve baharat ithal ediliyor, bunların karşılığında doğuya bir miktar tekstil, altın ve gümüş gönderiliyordu. Orta Doğu'da ikinci ticaret yolu Kuzey ve Güney yönünde Anadolu ve Mısır arasında gerçekleşiyordu. Mısır ve Suriye'den buğday, pirinç, şeker, sabun, Hindistan menşeli baharat ve boya maddeleri ithal edilirken karşılığında, bu bölgelere ipek ve diğer tekstil ürünleri, tahta, demir ve demirden yapılmış alet ve edevat ihraç ediliyordu (Pamuk, 2010:68-69).

16. yüzyılda Batı'dan Osmanlı'ya bir ticari yöneliş başlamıştı. Akdeniz'e yönelme, dönemin iki deniz gücü İngiliz ve Hollandalıların Akdeniz ticaret alanına girmesiyle başladı. Daha önce Fransızların ticareti vardı ve daha çok buralardan mal alımı şeklindeydi. Buralara satacak malları pek yoktu. 1536 yılında verilen imtiyazlar (kapitülasyonlar) daha ziyade siyasi amaçlıydı. Fransızlar başka milletlerin ticaretini taşıyarak komisyon gelirleri elde ediyorlardı. İngilizler ise daha sonraki yüzyıllarda, Fransızların imtiyazlar yoluyla açtığı yoldan siyasi ve ticari olarak en fazla faydalanan millet oldu (Berkes, 2016:177).

İngilizlerin 17. yüzyılın ilk yirmi yılı boyunca, Osmanlı'ya kumaş satışları üçte bir oranında artmıştır. 1635 yılında 24-30 bin parça kumaş satılmıştır. Bunların yarısı İstanbul, diğer kalanı İzmir ve Halep'e gitmiştir. İstanbul'a gelen kumaşlar saray ve ekâbir kesim tarafından satın alınmıştır. Bir kısmı ise Osmanlı tüccarı tarafından Bursa üzerinden İran'a ihraç ediliyordu. İngilizlerden kumaştaki başka çinko, kurşun, kürk gelirdi. Daha sonraları İngilizler Hindistan'dan East India şirketi yoluyla ucuz elde ettikleri baharatları getirip Osmanlı'ya kârla satıyorlardı. Bu yolla gelen mallar, önceden gelen mallara göre on kat daha ucuz idi (Berkes, 2016:179).

15. yüzyılda Avrupalıların kendi kıtaları dışında dünyanın yeni yerlerini keşfetmeleri bir dönüm noktası sayılır. Kristof Kolomb, 1492 yılında Hindistan yolunu ararken Amerikan kıtasını keşfetmiştir. İspanyol'un rakipleri Portekizlilerin de Afrika'da Ümit Burnu'nu dolaşarak Hindistan'a ulaştıkları neticesinde Hindistan ve Güney Doğu Asya ile Avrupa arasında deniz ticaretinin kontrolü Portekizlilerin eline geçti (Pamuk, 2010:70). Ancak Ümit Burnu yolunun uzak ve tehlikeli olması, ticari malların bozulma ve kaybı sebebiyle Baharat Yolu 16. yüzyılda tekrar canlanmaya başladı. Kızıldeniz ve Basra yoluyla gelen ticaret malları, 16. yüzyıl sonlarına kadar Halep ve Kahire'de müşteri bulmakta zorlanmadı (Kütükoğlu, 2013:6).

Asya-Avrupa ticareti Akdeniz'den Atlantik'e kaymaya başlamasından sonra İngilizler, Asya ile ticaretini Akdeniz üzerinden yürütmek amacıyla III. Murat'tan 1580 yılında bir ticaret izni almayı başardı. Doğu ile ticaretini geliştirmek için Levant Company adıyla bir ticari şirket kurdular. Bu şirket vasıtasıyla önce İzmir daha sonra İskenderiye üzerinden ticaret yapmaya başladılar. Ardından dünya ticaretinde etkili olan Hollanda Osmanlı'dan benzer bir izin almıştır (Turan, 2003:145-47). Levant Company'nin faaliyete geçmesiyle Akdeniz bölgesindeki mahsuller veya Kızıldeniz ve Halep yoluyla gelen Uzak Doğu malların Batı'ya nakli İngiliz gemileriyle yapılmaya başlandı. İngilizlerin Osmanlı memleketlerine getirdikleri malların başında İngiliz yünlü kumaşlar gelmektedir. Bu Kumaşlar, fiyatları yüksek olmakla birlikte kaliteli olmaları sayesinde rekabet üstünlüğünü koruyabiliyordu. İngilizlerin Osmanlı memleketlerinden götürdükleri malların başında baharat ve İran ipeği geliyordu. İhraç edilen diğer bir madde ise tiftik idi. İpek ve tiftik İzmir limanından ihraç ediliyordu. Diğer ihraç malları arasında pamuk, pamuk ipliği, mazı, deri, sabun, balmumu, tıbbi ecza gelmektedir (Kütükoğlu, 2013:21-26). Levant ticareti 18. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı dış ticaret dengesi üzerinde fazla olumsuz bir etkisi olduğu söylenemez. Sanayi Devrimi ile gerçekleşen kitlesel üretiminin etkisi, daha çok 19. yüzyılın başlarından itibaren hissedilmiş ve Osmanlı'ya İngiliz mamulleri akmaya başlamıştır.

18. yüzyıl Osmanlı'nın Balkanlarda büyük toprak kayıplarına uğradığı, Tuna nehri başta olmak üzere Karadeniz'e akan nehirler üzerindeki kontrolünü yitirdiği bir dönemdir. Bu dönemde dış ticaretin Osmanlı aleyhine geliştiği görülmektedir. Osmanlı, Avrupa devletlerinden sanayi ürünleri ithal ederken, hammadde ihraç etmiştir. Bu dönemde Balkanlar ve Karadeniz üzerinde etkinliğini artıran Avusturya ve Rusya, Osmanlı dış ticaretinde nüfuzlarını arttırmaya başlamışlardır. Sanayileşme sürecini yaşayan Avrupa devletleri karşısında rekabet gücünü kaybeden Osmanlı'nın, komşu devletlere karşı da ticaret avantajlarının zayıfladığı görülmektedir (Elibol, 2005:73).

Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile ticaretinin büyüme hızı, 1780-1830 yılları arasında ortalama %1,5 olarak gerçekleşmiştir (Karta, 2014:155). 1784 yılı itibarıyla Osmanlı'nın Avrupa'ya ihracatındaki ülke payları sırasıyla Fransa %36,5, Habsburg %24, Hollanda %18,3, Venedik %12, İngiltere %9,2 idi (McGowan, 2006:851).

Klasik dönemde Osmanlı'nın dış ticareti iç ticaretine nispetle oldukça sınırlı kalmıştır. Osmanlı'nın dış ticaretinin sınırlı olmasının sebepleri arasında şu hususlar zikredilebilir: Osmanlı'nın geniş topraklara sahip olmasından dolayı kendi sınırları içinde güçlü bir ticaret potansiyeline sahip olması, ülke sınırları içinde bölgeler arasında ticaretin yoğun biçimde gerçekleşmesi, ham madde sıkıntısını yaşamaması ve ihtiyaç duyulan malların dışarıya ihracının yasaklanmasıdır.

3. Klasik Dönem Dış Ticaret Politikalarının İktisat Anlayışı ile İlişkisi: Merkantilist Politikalara Karşın Kapitülasyonlar

Batı Avrupa ülkelerinde, Orta Çağın sonu ile başlayan ve Sanayi Devrimine kadar geçen dönemde, feodal yapıların yerini güçlü merkezi devletler alırken, iktisadi düşünce olarak da serbest piyasa koşullarını ve kapital birikim şartlarını hazırlayan merkantilizm gelişmişti. Merkantilist düşünceye göre, tüccar sınıfı ile devletlerin çıkarları örtüşmektedir. Bu sebeple dış ticaret tekelleri sağlanmalı ve sömürgeleştirme bir araç olarak kullanılabilir. Tüccarların deniz aşırı ticaretlerinde kâr elde etmek için devletlerinin desteklerine ihtiyacı vardı. Bu da güçlü devlet ve güçlü ordu ile mümkündür (Kazgan, 2011:43-46). Diğer taraftan tüccarların getirecekleri altın stoklarıyla ülkeler güçlü ordulara sahip olacaktır. Güçlü orduya sahip olan ülkelerin hâkimiyet alanları bu sayede genişlemiş olur (Ersoy, 2015:128). Devleti bir şirket olarak gören ve ulusal ekonomileri yönlendiren merkantilizm, ülkelerin sosyal, kültür ve ticaret politikalarına yön vermiştir. 16- 18. Yüzyıllarda Avrupa'ya hâkim olan bu iktisadi akım, ekonominin sürekli dış ticaret fazlası vermesi ve değerli maden stokunun artırılması gerektiğini savunmuşlardır. Onları göre, siyasi erk, kendi ülkelerine altın getiren kişileri ve şirketleri desteklemeliydi (Peker, 2015:2-3).

Merkantilistlerin ithalatı kısıtlama ve ihracatı artırma politikalarının aksine bir politika izleyen Osmanlı, ithalatı her zaman desteklemiş, ihtiyaç duyulan maddelerin yurt dışına ihracatını kısıtlamıştır. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar ithalat ve ihracat vergilerini sabit tutmuştur. (Pamuk, 2010:73). 1536 yılında Fransızlara verdiği imtiyazlar ve muafiyetler, diğer Batı Avrupa ülkeleriyle yapılan anlaşmalara model olmuştur. Bu anlaşmalarla Batılılara vergi, yargı ve gümrük muafiyetleri tanınmıştır (Berkes, 2016:186). 16. yüzyılda Fransa (1536) ve İngiltere'ye (1580) verilen imtiyazlar, 17. yüzyılda Hollanda'ya da (1612) tanınmış, 18. yüzyılda Belgrat Antlaşması (1739) ile Ruslara Karadeniz hariç Osmanlı kara ve sularında ticaret yapma imtiyazı verilmiştir (Nişancı ve Çaylak, 2013:34).

Osmanlı dış ticaret politikasında, merkantilistlerin aksine ithalatı kolaylaştırıp ihracatı zorlaştırması, dışardan bakıldığında bu durumu despotizm ve aymazlık olarak tanımlamak basit bir yaklaşım olur. Hâlbuki bu politikanın arkasında bir yaşam felsefesi ve bir tercih meselesi olduğu görülmektedir (Nişancı ve Çaylak, 2013:38). Osmanlı'nın merkantilist politikaların zıddı bir dış ticaret politikası izlemesi ya da uygulamadaki kapitülasyon politikası, Osmanlı politik sisteminin zorunlu bir sonucudur (Berkes, 2016:175). Osmanlı'nın Merkantilist politikaların aksine kapitülasyon politikalarını izlemesinin sebepleri, saikleri ve bu kararın arkasındaki zihin yapısı dikkate alınmadan yapılacak değerlendirmeler sağlıklı olmaz. Zira izlenen politikalar ile söz konusu dönemin iktisat anlayışı arasında güçlü bir alaka bulunmaktadır.

Osmanlı insanın iktisadi anlayışını, dönemin Orta Çağ zihniyeti ve ahlak anlayışı ile açıklayan Ülgener'e (2006) göre, kapitalizm dönemi öncesi toplumlarda, Orta Çağ anlayışı hâkimdir. Bu dönem toplumların hayat anlayışları birbirleriyle çok benzerlik arz eder. Bu anlayışta, genel olarak hayat maddeleşmemiştir. Hayatın öncelikleri ve icapları değişebilir ancak bunların belirlenmesinde iktisadi saikler çok zayıftır (Ülgener, 2006:60). Orta Çağ ahlakının en önemli özelliği, madde ile arasında koyduğu mesafedir. Yarını düşünmemek ve gelecek kaygısını taşımama gerekir (Ülgener, 2006:77-81). Hakikatte, Osmanlı insanının iktisat anlayışını tamamen Orta Çağ iktisat anlayışı ile izah etmek doğru olmaz. Zira Orta Çağ Batı toplumlarında mal, kazanç ve maddeye ilişkin tasavvur Hristiyan kültürünün etkisinde ve genel olarak olumsuzdur. Bu anlayışın aksine İslam kültürünün etkisindeki Osmanlı insanın iktisat anlayışına göre, çalışma, el emeğiyle kazanç ve rızkını arama teşvik edilmiştir. Diğer taraftan toplum ihtiyacı olduğu halde servet biriktirme ve servetin küçük bir kesimin elinde bir güç olması yerilmiştir. Servetin ihtiyaç sahipleri ve toplum yararına harcanması telkin edilmiştir.

Genç'e göre (2014), Osmanlı devletinin iktisat anlayışı, 1500 ve 1800 yılları arası dikkate alındığında, üç temel ilke üzerine bina edilmiştir. Bunlar iâşe (provizyon), gelenekçilik (tradisyonizm) ve fiskalizm'dir. İâşe ilkesi gereği, yurtiçi ihtiyaçların karşılanması esas kabul edilmiştir. Söz konusu ihtiyaçlar, karşılanmadan malların yurt dışına ihracına izin verilmemiştir. Üretimin hedefi birinci derecede, yurtiçi talebinin karşılanmasıydı. Dolayısıyla iç talep karşılandıktan sonra malların ihracına izin verilmiştir. İhraç mallarının bu nitelikte olmasına özen gösterilmiş ve sıkı

bir denetim sağlanmıştı (Genç, 2014:43). Tabakoğlu (2000), Osmanlı iktisat anlayışında, insan ihtiyaçlarının karşılanmasının esas kabul edildiğini, bu yönüyle Osmanlı ekonomisinin bir arz ekonomisi olduğunu ileri sürmektedir. Peker'e (2015) göre ise, Osmanlı'da mal kıtlığı yaşanmaması için ihracat özendirilmemiştir. En güçlü olduğu dönemde bile Osmanlı'ya ihracat yapmaları için Avrupa devletlerine birtakım imtiyazlar tanınmıştır (Peker, 2015:9). Yabancı tüccarlara ve devletlere imtiyazların verilmesinde iâşenin temini önemli bir saik olarak görülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı'nın iâşesinin teminine yardımcı oldukları düşünüldüğünden yabancı tüccarlara izin verilmiş ve teşvik edilmiştir.

Osmanlı iktisat anlayışındaki ikinci ilke gelenekçilik (tradisyonizm)'dir. Osmanlı ıslahat hareketlerini iki döneme ayırmak gerekir. 18. yüzyıl sonlarından öncesi ve sonrası yapılan ıslahat hareketlerinin en belirgin özelliği amaçlanan modeldir. 18. yüzyıl sonlarına kadar yapılan ıslahat hareketlerinin temel özelliği, ideal olarak kabul edilen kadime dönüş veya kadim olanı diriltmekti (Genç, 2014:88). Kadim eski olandır. Ancak ne kadar eski olduğu, yani başlangıcı bilinmemektedir. Kadim, toplumda genel kabul görmüş ve yerleşik hale gelmiş örf, adet, uygulama, kural veya ilkelerdir. Osmanlı'da kadim bir idealdir. İstikrar, güven ve doğruluğu temsil eder. Bu sebeple sistemde yaşanan bir sapma, bozulma olduğunda kadim referans olarak kabul edildiği için kadime irca edilmeye çalışılmıştır. Tanzimat dönemine kadar bu anlayış hemen hemen korunmuştur.

Osmanlı iktisat anlayışının üçüncü ilkesi ise fiskalizm idi. Bu ilke, devletin nakdi gelirlerini mümkün olduğu en yüksek seviyeye çıkarmayı öngörüyordu. Ticaretin doğrudan ve dolaylı etkileri dikkate alınarak, hazine gelirlerini artırmak için devlet, ticaretin gelişmesi için muazzam denebilecek altyapı yatırımları yapmıştır. 15-16. yüzyıllarda yapılan ve günümüze kadar kalıntıları olan hanlar, köprüler, kervansarayalar, çarşılar, bedestenler ve diğer altyapılar ya doğrudan devlet tarafından ya da devletin teşviki ile vakıflar tarafından yapılmıştır (Genç, 2014:204).

Osmanlı'nın ekonomi ve ticaret felsefesi devletçiydi. Toplumun refahı öncelikliydi. Özellikle yiyecek ve ev eşyasında kâr amacı güdülmemiş ve toplum refahına hizmet etmek ahlaki bir değer kabul ediliyordu. Sermayenin kişisel çıkarlar doğrultusunda kullanılması ve üretim araçlarının, fertlerin elinde toplanmasına fırsat verilmiyordu (Karpaz, 2010:174). 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Eski Dünya'nın temel iktisadi sorunları hemen hemen aynıydı. Bunlar devletin, ordunun, kentlerin iâşelerin sağlanması, vergilerin toplanması, uzun mesafeli ticaretin denetlenmesi ve pazarda istikrarın sağlanmasıydı (Pamuk, 2010:86).

Osmanlı sosyal devlet anlayışına sahipti. Halkın ihtiyacının karşılanması ve refahı öncelik arz etmiştir. Zengin bir sınıfın oluşmasına müsaade edilmemiştir. Devlet en önemli üretim faktörü olan toprağın sahibidir. Bununla birlikte devlet, üretim faktörlerini bir araya getirerek yatırıma gittiği nadirdir. Ziraat, zanaat ve ticaret özel kesim tarafından yapılmıştır. Ancak devletin tedarik ve fiyatlar üzerinde kontrolü her zaman olmuştur.

Osmanlı iktisadi anlayışının iâşe ilkesi gereği, ülkede mümkün olduğu kadar mal ve hizmetlerin ucuz, kaliteli ve bol olması lazımdı. Kendi döneminde Batı'da gelişen merkantilist anlayışın aksine ticaret, bir amaç değil bir araç olarak görülüyordu. Bu sebeple devlet, elindeki bütün imkânlarla ticareti destekliyordu. Bununla birlikte ticaretin, servet birimine dönüştürecek bir mekanizmanın oluşmasına müsaade edilmemiştir. Bunu için kâr hadlerini belirlemek dâhil her türlü tedbir alınmıştır (Genç, 2014:204). Osmanlı'nın merkantilist politikalarının aksine kapitülasyon politikası izlemesinin en önemli nedeni iâşe teminiydi, diğer bir neden ise uluslararası dost kazanmaktı. Kapitülasyonların verilmesinden sonra yabancı tüccar Osmanlı'da görünmeye başlamış ve Osmanlı'da bir tüccar sınıfının oluşmasına ve deniz ticaretinin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Kapitülasyonlar daha önce tek taraflı olarak verilmekle birlikte, daha sonra verilen imtiyazlar, taraflara hak ve sorumluluk veren bir rejime dönüşmüştür. Ticaret güvencelerini sağlayan bu imtiyazlar %3 gibi düşük bir gümrük vergisi ile devam ettirilmiştir (İnalçık, 2009:317). Osmanlı Devleti siyasi, askeri ve ekonomik olarak güçlü olduğu dönemlerde kapitülasyonları, siyasi ve iktisadi bir güç olarak kullanmış ve kullanım amacına uygun sonuçlar da elde etmiştir. Ne var ki duraklama, gerileme dönemlerinde, özellikle de son yüzyılda kapitülasyonlar, ülke aleyhine işlemeye başlamış, bazı devlet adamların bunları ortadan kaldırma girişimleri, Avrupalı güçlü devletlerin baskılarından dolayı sonuç vermemiş, ancak Lozan Antlaşmasıyla 24 Temmuz 1923 yılında kaldırılabilmiştir (Acartürk & Kılıç, 2011:2).

4. Yeni Dönemde Dış Ticaret ve 1838 Serbest Ticaret Antlaşması

18. yüzyıla gelindiğinde, İngiliz ekonomisi hızla büyümeye ve İngiliz sermayesi dünya ekonomisine egemen olmaya başladı. Tarım ve sanayi mallarının üretiminde verimlilik artmış, dolayısıyla maliyetler düşmüştü. 17 ve 18. yüzyılda yığınsal üretime hazırlanan İngiltere için dış pazarlar ve sömürgeler önem kazanmaya başlamıştı. Bu dönemde dış ticaret tekeli Akdeniz'de Levant Company'e verilmişti. Ancak İngiltere bu bölgede çok etkili olamamıştı (Pamuk, 2010:139). 1789 yılında gerçekleşen Fransız ihtilali sonrasında yaşanan Napolyon Savaşları, Avrupa'nın sosyal, siyasi

ve iktisadi hayatını önemli derecede değiştirdi. Ardından Mısır'ın Fransızlar tarafından işgaliyle, Doğu Akdeniz ve Hint ticaret yolunun tehlikeye girdiğini düşünen İngilizler, Osmanlı'ya yanaştılar (Yılmaz, 2013:28).

Fransız İhtilali ve Napolyon savaşlarının bitimi ile 1815 yılında İngiltere'de bir buhran yaşandı. Tüketim mallarına talep düştü ve işsizlik arttı. Yeni iş imkânları bulmak için dış pazarlara ihtiyaç vardı. Aynı yıllarda Avrupa devletleri kendine yeterli olma kararlarını almış ve gümrük duvarları oluşturmuşlardı. Almanya, Rusya ve Avusturya'nın gümrük duvarlarını yükseltmeleri İngiltere'yi başka sahalara yöneltmiştir. Amaç sadece ticari mal satışı değildi, yeni hammadde pazarları bulmak da gerekiyordu. Bu durumda Akdeniz İngilizler için yeniden ön plana çıkmaya başladı (Kütükoğlu, 2013:7). Osmanlı hem mamul satışı hem de ucuz hammadde tedariki açısından uygun bir pazardı. İngiliz tüccarı, daha önce serbest ticaret yapmaları için tek taraflı verilen kapitülasyonların bir antlaşmayla bağlayıcı hale getirilmesini, serbest ticaretin geliştirilmesi için devlet tekelinin kaldırılmasını, gümrük vergilerinde lehlerine bazı düzenlemelerin yapılmasını elzem görüyordu. Ancak bu beklentileri karşılayacak bir antlaşmanın Osmanlı'ya kabul ettirilmesi için şartların olgunlaşması bekleniyordu.

19. yüzyılın başlarında iktisadi, askerî ve siyasi şartlar değişmeye başlamıştı. Avrupa ülkelerinin korumacı tedbirler sayesinde İngiltere'nin bu pazarlara girişi zorlaşınca ticaret ve sanayi sermayesi Avrupa dışı ülkelere yöneldi. İngiltere, Güney Amerika'dan Çin'e kadar güç kullanma dâhil birçok yolla ticaret anlaşması imzalattı. 1820'lerden itibaren Osmanlı ile ticareti artan İngiltere, ticaret antlaşması için Osmanlı'nın zayıf bir anını kolluyordu. Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın ticareti tekeline alması, İngilizlerin çıkarına uymuyordu. Diğer taraftan Mehmed Ali Paşa'nın Nizip ve Kütahya'da Osmanlı ordularını yenip bir tehdit olmaya başlaması ve Rusya'nın oradaki artan nüfuzu da buna eklenince, Osmanlı çözümü İngiltere'ye yanaşmakta buldu. İngiltere, kolladığı bu fırsatı değerlendirerek Osmanlı'ya 1838 Ticaret Antlaşması'nı imzalattı (Pamuk, 2012:31-32). Çok ağır şartlar içeren bu Anlaşma Osmanlı'ya, içerde ve dışarda peş peşe gelen siyasi ve askeri sorunlarla boğuştuğu şartlarda kabul ettirilmiştir (Geyikdağı, 2011:530).

Serbest Ticaret Anlaşması 16 Ağustos 1838 tarihinde Balta Limanı'nda imzalandı. Antlaşma 8 Ekim 1938'de Kraliçe Victoria, bir ay sonra da Sultan Mahmut tarafından onaylandı. Antlaşma iki kısımdan oluşmaktadır. Yedi maddeden oluşan bu kısımda ihracat vergileri, ihracatı yasak olan mallar üzerindeki tekellerin kaldırılması ve iç ticarete ilişkin hükümler yer almaktadır. Üç maddeden oluşan ikinci kısımda ise ithalat ve transit ticarete ilişkin hükümlere yer verilmiştir.

Birinci kısım hükümlerine göre, eskiden beri ahitnamelerle İngilizlere verilen imtiyazlar muhafaza edilecek, diğer milletlerin tebaa ve gemilerine verilen ayrıcalıklar İngilizlere de aynen tannacaktır. Daha önce ihracı yasak emtia kapsamındaki bazı malların ihracatı serbest olacaktır. Ziraî ve diğer mallar üzerindeki yed-i vahit usulü (tekel) kaldırılacaktır. Osmanlı memleketlerinde üretim yerinden alınıp iskeleye getirildiğinde %9 amediye vergisi ödenecek, iskeleden başka bir iskeleye götürülüp ihraç edilecek mallardan bir daha amediye vergisi alınmayacak, sadece %3 reftiye vergisi ödenecektir. İngiliz tebaasından olan tüccar veya adamları, Osmanlı memleketlerindeki mahsulün alım ve satımında verilecek vergiler bakımından Müslüman veya reayadan en çok imtiyaza sahip kişilerle eşit olacaktır. 1834 yılında süresi sona eren tarife defterinin düzenlenmesi hızlandırılacaktır (Kütükoğlu, 2013:139-40).

İkinci kısım hükümlerine göre ise, Osmanlı memleketlerine ithal edilecek İngiliz malları üzerinden %3 vergi alınacaktır. %3 vergi dışında değişik adlarla alınan gümrük vergileri iptal edilecek; malın gerek geldiği yerde gerekse nakledileceği yerde sadece %2 ek gümrük vergisi dışında herhangi bir vergi alınmayacaktır. İngiliz tüccarına, diğer ülkelere ithal edilen malların ticaretini yapabilme imkânı tanınacaktır. Başka ülkelere ithal edilirken %3 ödenmiş ise sadece %2 ek vergiyi ödeyerek Osmanlı memleketlerinde bu malları satabilecekler, hatta başka ülkelere götürebilecekler. İngiliz tüccarına ait mallar, kendi gemileri veya aktarma gemilerle Çanakkale ve İstanbul boğazlarından geçerken yahut bir müddet karaya çıkarılıp tekrar gemilere nakledilirken, bu mallardan hiçbir surette vergi veya hisse alınmayacaktır. Diğer ülkelere Osmanlı ülkesine getirilen mallar veya bir tüccarın elinde kalmış olan mallar diğer ülkelere gönderildiğinde %3 vergiden başka herhangi bir vergi alınmayacaktır (Kütükoğlu, 2013:141-43).

19. yüzyılda dünya ticaret hacmi önceki dönemlerle karşılaştırıldığında önemli bir gelişme kaydetmiştir. Bu nedenle bu çağ, küreselleşmenin birinci dalgası olarak da görülebilir. Bu dönemi önemli kılan husus, sanayileşmeye bağlı olarak üretim ve ulaştırma imkânlarında meydana gelen gelişmelerdir. Yüzyılın başlarında ortaya atılan serbest ticaret fikri, yüzyılın ikinci yarısında ticaretin serbestleşmesi politika uygulamalarına yansımıştır. Bu gelişme ve bütünleşme büyük oranda Osmanlı ekonomisini de etkilemiştir (Çetin, 2019:2163). Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomileriyle bütünleşme sürecinin ne zaman başladığı tartışmalıdır. Kimi yazarlar bütünleşmenin 1838 Serbest Ticaret Anlaşması ile başladığını ileri sürerken, bazı çalışmalar bütünleşmenin çok önceden başladığını ancak bunun bütünsel olarak değil, ürün ve bölge bazında gerçekleştiğini iddia etmektedirler.

Çizakça'ya göre, Osmanlı'nın Batı ekonomileriyle bütünleşmesi bir anda meydana gelen tek bir olayla gerçekleşmiş değil. Farklı sektörler farklı tarihlerde Avrupa ekonomisi ile bütünleşti. 18. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin toparlandığı, diğer taraftan Avrupa ekonomileri için ise Akdeniz dışındaki dünyanın sağladığı bütün imkânların değerlendirildiği dönemdir. 19. yüzyılda Avrupa'da yaşanan Endüstri Devrimi ile Osmanlı hammaddelerine talep ve Orta Doğu'ya ihracat, daha önceden görülmedik bir biçimde arttı. Söz konusu sanayileşme dalgası, Ortadoğu ve Osmanlı'nın bütün sektörlerini tahrip etti. Böylece bütünleşme süreci tamamlanmış oldu. Aslında Osmanlı'nın bütünleşme sürecini iki aşamada değerlendirmek gerekir. 1550-1650 erken dönem (incorporation) bütünleşme ve tam bütünleşme dönemi diyebileceğimiz ikinci dönem ise 1830-1900 arası dönemdir. Bu iki dönem arası 1650-1830 dönemi ise Avrupa baskısının Osmanlı'dan başka yerlere kaydığı, özellikle Hindistan'a yöneldiği ve Osmanlı ekonomisi için bir toparlanma dönemi sayılır (Çizakça, 1985:373-74).

Osmanlı'nın Batı Avrupa ile ticaret artışı 1820'lerden sonra ivme kazanmaya başlamıştır. Bu artışı sadece 1838 Ticaret Anlaşması'na bağlamak doğru olmaz. Bunun yerine, Batı Avrupa'da gerçekleşen Sanayi Devrimi ile bağlantılı olarak açıklamak daha gerçekçi olur. Ancak Anlaşma'nın iki bölge arasındaki ticaretin gelişmesine katkısı inkâr edilemez. İhracat üzerindeki tekel ve kısıtlamaların kaldırılması ve gümrük vergilerindeki indirimler gibi yasal ve kurumsal düzenlemeler sonrasında, gümrük tarifelerinin artırılmasının önüne geçilmiştir (Pamuk, 2012:79-80). Aşağıdaki istatistiki veriler, Osmanlı'nın 19. yüzyılda izlediği serbest ticaret politikasının Osmanlı dış ticareti üzerindeki etkileri hakkında aydınlatıcı bilgiler içermektedir.

Tablo 1. Osmanlı İmparatorluğu'nun ihracatına ilişkin tahminler, 1840-1912.

Yıl	Yıllık ihracat (milyon Sterlin)	Nüfus(milyon)	Kişi başına ihracat (Sterlin)
1840-42	2,8	12,8	0,22
1880-82	15,2	20,2	0,76
1910-12	26,9	25,4	1,06

Kaynak: (Pamuk, 2012:79).

Tablo 1'deki veriler incelendiğinde 1840 ila 1912 yılları, Osmanlı ihracatının sürekli artış gösterdiği ve nüfus artışı ile doğru orantılı olarak artışın devam ettiği görülmektedir. 1840-42 ile 1910-12 yılları karşılaştırıldığında Osmanlı'nın son döneminde kişi başına ihracat yaklaşık 5 kat artmıştır.

20. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın temel ihraç malları, incir, üzüm, tütün, ham ipek, tiftik, meşe palamudu, afyon, zeytinyağı, pamuk, fındık gibi tarımsal ürünlerdi. İhraç mallarının toplamı içinde hiçbir ürün yüzde 12'yi aşmamaktadır. İhraç edilen tek mamul mal ise el dokuma halıları ve kilimlerdi. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, köylü ve kentlisiyle Anadolu ve diğer bölgelerdeki nüfus, ithal malı kumaş veya ithal iplikten dokunmuş pamuklu kumaşlar kullanmaktaydı. Osmanlı'nın ithalat kalemleri tekstil ürünleri, ordu için silah ve mühimmat, demiryolu malzemesi ve çeşitli makinelerdi. Gıda maddeleri olarak da çay, şeker, kahve gibi Osmanlı'da üretilmeyen mallar ithal ediliyordu (Pamuk, 2012:20-21).

5. Yeni Dönem Dış Ticaret Politikalarının Dönemin İktisat Anlayışı ile İlişkisi ve Osmanlı Ekonomisi Üzerindeki Etkileri

Yeni dönemin dış ticaret politikaları ile bu dönemin iktisat anlayışı arasındaki ilişkiyi tespit etmeden önce yeni dönemin iktisat anlayışının ortaya konulması gerekir. Şu hususu belirtmek gerekir ki yeni dönemin klasik dönemden farklı bir iktisat anlayışına sahip olduğu hususunda bir fikir birliği oluşmakla birlikte yeni dönem iktisat anlayışın hangi olay veya olaylarla başladığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır.

Genç'e göre (2014) göre, klasik dönemin iktisat politikaları, 19. yüzyılın ortalarına kadar sürmüş ve yeni döneme ilişkin değişim bu tarihten sonra başlamıştır. Benzer bir görüşü paylaşan Nişancı & Çaylak (2013) da klasik dönemin ruh ve felsefesinin 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam ettiği, bu tarihten sonra klasik dönem anlayışının terk edildiğini savunmuştur.

Sayar'a göre (2013), 1838 Serbest Ticaret Antlaşması ile Osmanlı, iktisadi liberalizme ilk adımı atmıştır. Tanzimat'ın ilan edilmesiyle de ekonomide yapısal bir dönüşüme doğru gidış tescillenmiştir. Bu Antlaşma ile ekonomi üzerinde bıraktığı izlere bakıldığında devletin uzun zamandır sürdürdüğü kadim iktisat politikasından bir sapma olduğu görülmektedir.

Yeni dönemin iktisat anlayışını tespit etmek için dönemin siyasi, askeri, fikri ve toplumsal gelişmelerine bakmak gerekir. Osmanlı 19. yüzyıla, kaybettiği gücüne yeniden kavuşma arayışlarıyla girdi. Söz konusu dönemin

şekillenmesinde Tanzimat'ın mimarı M. Reşit Paşa'nın rolü önemlidir. Avrupa'da diplomat olarak bulunduğu sırada etkilendiği fikirlerin ve kültürlerin, sonradan yapacağı düzenlemelerde etkileri görülecektir. M. Reşit Paşa'nın zihin yapısı, yetiştiği çevre, etkilendiği fikir adamları bize bu dönemin iktisat anlayışını tespit etmede yardımcı olacaktır.

Mardin'e göre (2012a), M. Reşit Paşa'nın Avrupa memuriyetleri esnasında İngiltere'de Godwin ve Fransa'da Condorcet'in liberal fikirleriyle tanıştığı pek muhtemeldir. "Zihninde zamanın liberal cereyanlarının oldukça mühim bir iz bıraktığını gösterecek ipuçlarına rastladığımızı söyleyebiliriz" (Mardin, 2012a:153). Tanzimat ve sonrasında yapılan yenilikleri Batı'nın etkisi ile yaptığı bilinmektedir. İslahat Fermanı'nın metninin Fransa'da hazırlandığı göz önünde bulundurulduğunda Batı'nın etkileri daha iyi anlaşılacaktır (Aytekin, 2013:325).

Tanpınar'a göre (1988), 18. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılda olgunluğa kavuşan fikri gelişmeler hayatın her aşamasını kapsamaktadır. Artık sadece Batı'dan alınanlar, birtakım tekniklerle devletin yeniden tanziminden ibaret kalmamıştır. "Belki bütün hayatın, cemiyetin bünyesi ve manevi insanı vücuda getiren kıymetler manzumesinin, hepsinin birden değişmesidir. (...) çok vahim siyasi hadiselerin ve iktisadi şartların beraberinde yürüyen bu yenilikler hakikatte, bir medeniyet dairesinden öbürüne geçmek, asırlardan beri inanılmış ve uğruna mücadele edilmiş değerler dünyasından ayrılmak demektir" (Tanpınar, 1988:64). 18. yüzyılın sonlarından itibaren yapılan ıslahat hareketlerinde, kadim olandan zihni ve fikri bir kopuş yaşanmış ve artık yeni model arayışları başlamıştır (Genç, 2014:88). Bu dönemde çözülmeye başlayan devlet kurumlarının ıslahı için Batı'nın sadece tekniği değil, aynı zamanda siyasi ve iktisadi anlayışı, medeniyet değerleri de alınmıştır. O zamana kadar uğruna savaşılan değerler artık terk edilmiştir. Yeni değerler manzumesi kabul edilmiştir. Bu hayatın pek çok yönünde görüldüğü gibi iktisat anlayışında da görülmektedir. Artık kadim iktisat anlayışı büyük oranda terk edilerek yeni bir döneme damgasını vuran batılı iktisat anlayışı liberalizme doğru gidilmiştir.

Sayar'a göre (2013), 1829-1839 yılları, iktisadi liberalizm Osmanlı'nın düşünce dünyasına değişik vasıta ve kanallarla girdiği bir dönemdir. Ricardo'nun 1820'ler ve sonrası için öngördüğü sürekli dengesizlik modelinden İngiliz ekonomisini çıkarmak için ihtiyaç duyulan pazarlardan biri de Osmanlı pazarı idi. 1838 Balta Limanı Antlaşması'nın imzalanmasıyla hem ucuz İngiliz mamullerinin hem de "laissez-faire" fikrinin Osmanlı'ya girmesine yasal zemin oluşturulmuştur. Osmanlı'nın son yüzyılda, çözülen ve dağılmaya doğru giden sürecin önüne geçmek için önerilen çareler arasında, Avrupa medeniyetinin temel kurumlarının Osmanlı'ya adapte edilmesiydi. Batı ile sıkılaşan bir ortamda, Batı iktisadi fikirlerinin de Osmanlı düşüncesine aktığı görülmektedir.

Sanayileşmeye 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren, oldukça geç sayılabilecek bir tarihte başlayan Osmanlı, yıkıcı rekabete rağmen sanayileşmekten geri durmamıştır. İzmit civarında kurulan mensucat fabrikaları, İmparatorluğun başarılı bir sanayileşme örneğini ortaya koyarak kentin sanayi şehri olmasına önemli bir adım olmuştur. 19. yüzyıl sonuna doğru Hereke Fabrika-i Hümayun'da üretilen halılar, özgün tasarımlarıyla dünyada büyük revaç bulmuştur. Ayrıca 1910 ve 1911 yılları arasında Kocaeli'nde kurulan çimento fabrikaları ile de sanayinin çeşitlenmesine çalışılmıştır (Ayan, 2016:31).

19. yüzyılın ilk yarısında Bab-ı Ali, İstanbul'da Yedikule'den Küçükçekmece'ye doğru uzanan bir alan içinde bir sanayi ve tarım ürünlerinin üretildiği bir kompleks kurdu. Bu şerit üzerinde yer alan Zeytinburnu'nda "demir boru, çelik raylar, pulluklar, gemler, üzengiler, tüfek çakmakları, mızrak başları, top, kılıçlar, bıçaklar, usturalar" üretimi için tesisler ve demir döküm ve yapım ihtiyaçlarını karşılayacak dökümhaneler bulunuyordu. Ayrıca kumaş ve pamuklu çorap üretim bölümü de vardı. İşçilerin barınmaları için bir baraka kurulmuştu. Yaklaşık üç kilometre bir duvarla örülmüştü. Yanında bir de teknik okul açılmıştı (MacFarlane'den aktaran: Clark, 2012:760).

Avrupa'dan alınan sanayi üretim teknikleri, kısmen Feshane hariç tutulmak kaydıyla, tamamen askeri ve devlet ihtiyaçlarına yönelikti. Bab-ı Ali Avrupa sanayi biçimini Osmanlı'ya aktarmak için eldeki fonları fabrika yatırımlarına tahsis etmiştir. Ulaşım ve diğer alt yapı yatırımlarını sonraki dönemlerde ele almıştır (Clark, 2012:759).

Sanayi Devrimi'nin Avrupa'da meydana getirdiği iktisadi gelişmelerden etkilenen Osmanlı, sanayinin gelişmesine yönelik büyük çabalar gösterdi. Ancak bu çabalar, üretim tesisleri, maliyetler, nitelikli işgücü, işletme, planlama gibi çözüm bekleyen problemler yüzünden bir sonuç vermedi. O dönemde yapılan yatırımlardan "20. yüzyıla Hereke Fabrikası, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Feshane Fabrikası, Paşa Bahçe Cam Sanayii" gibi birkaç fabrika dışında kalan olmamıştır (Seyitdanhoğlu, 2012:727).

Bu dönemde tarım alanında yapılan çalışmalar kapsamında; tarım ürünlerin artırılması, çeşitlendirilmesi ve pazara yönelik üretim yapılması teşvik edilmiştir. Modern tarım tekniklerin yaygınlaşması için tarım okulu açılmıştır. Tarıma dair problemlerin tespiti için merkezi ve yerel düzeyde araştırmalar yapılmıştır. Olumlu sonuçlarının alındığı resmi kayıtlardaki öşür gelirlerinin artışından anlaşılmaktadır. 1848-1876 yılları arasında öşür gelirleri yaklaşık dört kat artmıştır. Devlet gelirleri içinde, öşür gelirlerinin payı da dörtte birden üçte bire çıkmıştır (Güran, 2012:783-84).

Osmanlı bugün anladığımız anlamda kendi üretici ve tüccarını korumak için gümrük tarife politikası gütmemiştir. Bununla beraber Balta Limanı Anlaşması'na kadar iç ticarete yerli aktörleri korumayı başarmıştır (Çeştepe & Güven, 2016:14). Osmanlı, Kapitülasyonları 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar başarılı bir politika aracı olarak kullanmış ancak 1838 Ticaret Antlaşması'ndan sonra kapitülasyonlar Osmanlı aleyhine gelişmiştir. (Acartürk & Kılıç, 2011:19).

Osmanlı ekonomisi için 1838 Antlaşması bir dönüm noktasıdır. Bu Antlaşma ile Osmanlı bağımsız bir dış ticaret politikasından dönüşü olmayacak şekilde vazgeçirilmiştir. Olağanüstü gümrük vergileri koyma hakkını kaybetmiş, gümrük vergilerinde önemli düşüşler yaşanmış, bu durum Osmanlı ekonomisinin çöküşünü hızlandırmıştır (Açba, 1995:25). Söz konusu Antlaşma ile İngiltere'ye tanınan haklar diğer büyük Avrupa devletlerine de tanındıktan sonra dış ticaret dengesi Osmanlı aleyhine gelişmiştir. Osmanlı pazarına Avrupa malları serbest girerken, diğer taraftan ham madde ucuz bir fiyata yurt dışına çıkmıştır. 1845 yılına kadar yedi yıl zarfında ihracat iki katına çıkarken ithalat beş kat artarak büyük bir dış ticaret açığı oluşmuştur. Bu durum yerli sanayinin çökmesine yol açmıştır (Dikmen, 2005:142-47). Osmanlı Yed-i Vahit sisteminde olağanüstü durumlarda, hazinenin gelirlerini artırmak için kendi tekeli altındaki ürünlerin vergilerinde artışa gidebiliyordu. Ancak Antlaşma'nın yol açtığı bu gelir kaybını telafi etmek için dış borçlanmaya gitmek zorunda kalınmıştır.

Osmanlı dışardan borç almamak için uzun süre direndi. 1854 yılında Kırım Savaşı'nı finanse etmek için dış borçlanmaya gitti. O yıl İngiltere'den 3 milyon sterlin borç alındı. İlk borcun ardından 1874 yılına kadar 16 kez dış borçlanmaya gitmiştir. Osmanlı gelirlerinin %25'i bu borç faizlerine gidiyordu (Dikmen, 2005:147). Önceleri bütçe açıklarını, iç borçlanma ile karşılamaya çalışan Osmanlı, kaynaklar yetersiz kalınca dış borçlanma yoluna gitmiştir. 1864-1914 yılları arasında 41 kez dışardan borç almıştır. Giderek artan dış ticaret açığı ve bütçe açığı, yabancı bankaların kurulması ve Avrupa'daki bazı bankaların Osmanlı'da şube açma sürecini hızlandırmıştır (Kıray, 1993:175). Osmanlı'nın Avrupa ile yaşadığı dış ticaret açıkları ve finans ihtiyaçlarını karşılamak için Avrupa piyasalarına başvurması, Avrupalı girişimcilerin Osmanlı'da banka açmalarına yol açmış ve Osmanlı'nın Avrupa ile finansal olarak da bütünleşmesini hızlandırmıştır (Anbar, 2009:35).

Alınan dış borçlar, sermaye ve diğer üretim faktörlerine yönlendirildiğinde o ülkenin kalkınmasına katkı sağlayacağı, ancak tüketim ve diğer üretim dışı unsurlara harcandığında kalkınmayı olumsuz etkileyeceği bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde ihracat gelirleri düşüktü. Alınan dış borçlar ise kamu açıklarını kapatmak, savaş maliyetlerini karşılamak, anapara ve faizleri ödemek için kullanılıyordu. Dolayısıyla artan borç yükü, Osmanlı'yı çöküşe götürüyordu. 1854 - 1914 yılları arasında ülkeye borç olarak giren sermaye miktarı ile anapara taksitleri ve faizlerine ödenen sermaye çıkışları takriben eşit olduğu görülmektedir. Dış borç sermaye girişlerin %90'ı aşan miktarı, emisyon ve komisyon giderleri, önceki borçların taksit ödemeleri, bütçe açıkların kapatılması ve askeri harcamalara gitmiştir (Özdemir, 2017:174-76). Fransa ve İngiltere dış borçlara aracılık ederken mali denetimin kurulmasını şart koşuyorlardı. Alınan krediler borç ve faiz ödemelerine gidince Osmanlı 1875 yılında Moratoryuma gitmiş ve çok geçmeden 1881 yılında Duyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasına razı olmuştur.

Serbest Ticaret Antlaşması ve sonrasında yapılan diğer antlaşmalar hem iç hem de dış ticarete yabancılara ayrıcalıklar tanıyordu. Bu dönemde doğrudan yabancı yatırımlar, başta banka ve sigortacılık gibi finans sektörü olmak üzere demiryolları, telefon, elektrik, limanlar, su ve gaz işlerine gitmiştir. Osmanlı'nın yaptığı yasal düzenlemeler, toprak alımına izin vermesiyle İngiltere, büyük araziler satın alarak pamuk çiftlikleri kurmaya başladı. Ülkedeki su, elektrik, maden işletmeleri, limanlar, demiryolları, tramvaylar imtiyazlı yabancı şirketler tarafından yönetiliyordu. Böylece yabancılardan Osmanlı ekonomisindeki ağırlığı giderek artmaya başladı (Erdilek, 2006:19). Tanzimat'ın öncülerinin fark edemedikleri bir husus vardı. Batı'da ticaret politikaları aracılığıyla birbirleriyle amansız bir savaşa giren Avrupa devletleri, Osmanlı ile kolay bir şekilde serbest ticaret anlaşmaları yapmışlardır. 1838 yılından itibaren çeşitli devletlerle yapılan ticaret anlaşmaları ve izlenen politikalar Osmanlı ekonomisine zarar vermiştir (Mardin, 2012b:13). Kimi yazarlara göre, Osmanlı yönetim kadrosunun, izlenen liberal politikaların yol açacağı sonuçları anlayacak kapasitesi yoktu. Yöneticilerin izlediği politikaları, iktisadi mantıkla izah etmek mümkün gözükmemektedir (Geyikdağı, 2011:532-533). Daha önce Osmanlı elitleri arasında tartışılan kapitülasyonlar, 1908'den sonra basında daha geniş olarak tartışılmaya başlandı. Basın üzerindeki kısıtlamalar kalktıktan sonra Müslim, gayri Müslim, Liberal, İslamcı ve İttihatçıların günlük basınında sürekli gündem oldu. Özellikle İttihatçıların basınında geniş yer buldu. O dönemde bütün çabalar kapitülasyonların kaldırılmasına yoğunlaşmıştı (Ahmad, 2000:17).

Sonuç

Kendi döneminde cihan devleti olma iddiasında olan Osmanlı'nın, kendine özgü iktisat anlayışı ve ticaret politikaları olmuştur. Uzun bir süre bu iktisat anlayışını sürdürmüş, ancak 18. yüzyılın sonlarından başlayıp 19. yüzyılın ortalarında şekillenen siyasi, askeri, fikri ve iktisadi bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Osmanlı, kendinden önceki Müslüman devletlerin ve hâkimiyet kurduğu coğrafyada hüküm sürmüş devletlerin tecrübelerinden istifade ederek

oluşturmuş olduğu kendine özgü bir iktisat tasavvuru vardı. Kuruluş, olgunlaşma, çözülme dönemini kapsayan ve 19. yüzyılın ortalarına kadar süren dönem ekseriyetle klasik dönem olarak kabul edilmiştir. Bu dönemin referansları, zihniyet yapısı, ruh ve mana dünyası, medeniyet değerleri, insan, toplum, devlet ve idealleri önemli ölçüde benzerlik arz etmektedir. Bu dönemde devlet, toplum, düşünce, iktisat anlayışı ve uygulamalarında bir istikrar oluşmuştur. Kurumlarda yaşanan bir bozulma durumunda bu döneme atfen kadime dönüş amacıyla ıslah çalışmaları yapılmıştır. Bu dönemin iktisat ve dış ticaret politikalarını üç temel ilke belirlemiştir. Bunlar iaşe (provizyon), gelenekçilik (tradisyonizm) ve fiskalizm'dir. Özellikle iaşe ve fiskalizm ilkeleri dış ticaret politikalarının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. İaşe ilkesi gereği saray, ordu ve başta İstanbul olmak üzere Osmanlı memleketlerinin iaşesinin temini dikkate alınarak ithalat kolaylaştırılmış ve ihracat zorlaştırılmıştır. Bu anlayış doğrultusunda Avrupa'da uygulanan merkantilist politikaların aksine yabancı tüccara imtiyazlar sağlanarak Osmanlı ülkesine mal girişi kolaylaştırılmıştır. İaşenin temini daha fazla önemsendiğinden ithalat hususunda iaşe ilkesi fiskal ilkeye, yani hazineye gelir sağlama ilkesine tercih edilmiştir. Diğer taraftan iaşe ilkesi gereği, ihracat çok tasvip edilmemiş ve ihracata yüksek gümrük vergisi uygulanmıştır. Böylece ihracat politikasında iaşe ilkesi ve fiskal ilkesi etkili bir şekilde uygulanmıştır. Ayrıca Osmanlı dış ticaretinde şu iki hususun da etkili olduğu bilinmektedir. Birincisi, geniş bir coğrafyaya hâkim olan Osmanlı'nın kendi sınırları içinde, iç ticaret daha fazla önem kazanmış ve bu sebeple dış ticaret iç ticarete göre fazla gelişmemiştir. İkincisi, Osmanlı, dış ticareti uluslararası ilişkilerde bir araç olarak kullanmış ve dost kazanma amacıyla bazı ülkelere kapitülasyonlar vermiştir. Bu politikasında da başarılı olduğu söylenebilir. Binaenaleyh, Osmanlı'nın klasik dönemde merkantilizme karşın kapitülasyon politikası izlemesi, kendi iktisat anlayışının bir gereğidir. Osmanlı'nın iktisat bilgisine sahip olmadıkları yahut Avrupa'daki iktisadî düşüncelere kayıtsız kaldıkları tezleri gerçeği yansıtmamaktadır.

Osmanlı'nın yeni dönem iktisat anlayışı, 18. yüzyılın sonlarından başlayarak 19. yüzyılın ortalarına kadar şekillenen askeri, siyasi ve fikri değişimlerle aynı döneme rastlamaktadır. Yeni dönemin referansları kadim değil cedit (yeni)'dir. Devletin kurumlarının ıslahında kadime dönüş anlayışı terkedilmiştir. Avrupa'nın askeri, siyasi, fikri, iktisadi düşünce ve değerleri önemsenmiştir. 1838 Serbest Ticaret Anlaşması ile dış ticarete liberalizm benimsenmiştir. Liberalizmin benimsenmesinde, Tanzimat'ın mimarı olan M. Reşit Paşa'nın rolü büyüktür. Batı'daki memuriyeti süresince Batı liberalizminden etkilendiği bilinen bir gerçektir. Serbest Ticaret Anlaşması'nın kabul edilmesinde dış ve iç etkenlerin yanı sıra Anlaşma'nın imzalanmasında ve sonrasında izlenen serbest ticaret politikalarının belirlenmesinde Tanzimatçıların iktisat anlayışının büyük etkisi vardır. İzlenen politikaların Osmanlı ekonomisi üzerinde negatif etkileri olmuştur. Osmanlı başta İngiltere olmak üzere sanayileşmiş devletlerin mamul pazarı ve ucuz ham madde tedarikçisi haline gelmiştir. Osmanlı sanayisi gelişmemiş, mevcut ve yeni sanayi teşebbüsleri de yabancı mallarla rekabet edemediği için kapanmak zorunda kalmıştır. Dış ticaret açığının büyümesi ve savaş harcamalarının artmasıyla Osmanlı hazinesi ilk kez 1854 yılında dış borçlanmaya gitmiştir. Alınan dış borçlar yatırıma yönlendirilmeyip bütçe açıkları, borç taksitleri ve faiz ödemelerinde kullanılmıştır. Sonuçta Osmanlı borçlarını ödeyemez hale gelince ülkenin maliyesi büyük devletlerin denetimine geçmiştir.

Kaynakça

- Acartürk, E., & Kılıç, R. (2011). Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1-21.
- Açba, S. (1995). *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları.
- Ahmad, F. (2000). Ottoman Perception of the Capitulations 1800-1914. *Journal of Islamic Studies*, 1-20.
- Anbar, A. (2009). Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914. *Maliye ve Finans Yazıları*(84), 17-37.
- Ayan, E. (2016). Osmanlı Döneminde Kocaeli Sanayiinin Tarihi Gelişimi ve Osmanlı'da Sanayileşme Çabalarının Analizi. *İnsan&İnsan*(9), 5-35.
- Aytekin, A. (2013). Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Düşünsel, Ekonomik ve Bürokratik Kodları. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*(30), 313-329.
- Berkes, N. (2016). *Türkiye İktisat Tarihi* (2 b.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bulut, M. (2020). Medeniyet ve İktisat. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 96-137.

- Ceylan, E. (2003). Dünya-Sistemi Teorisinin Osmanlı Tarihi Çalışmalarına Yansımaları. *Türkiye Ataştırmaları Literatür Dergisi*, 81-95.
- Clark, E. C. (2012). Osmanlı Sanayi Devrimi. H. İnalçık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 757-772). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çeştepe, H., & Güven, T. (2016). Osmanlı İmparatorluğu'nda Dâhili Gümrük Vergisi İstisnaları. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1-20.
- Çetin, M. (2019). Osmanlı Devleti'nin Dış Ticaretinin Çekim Modeli Yaklaşımı İle Analizi. *Turkish Studies*(14), 2163-2177.
- Çizakça, M. (1985). Incorporation of the Middle East into the European World-Economy. *Review (Fernand Braudel Center)*, 353-377.
- Dikmen, N. (2005). Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 137-159.
- Eldem, V. (1970). *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Elibol, N. (2005). XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi*, 61-76.
- Erdilek, A. (2006). Türkiye'nin Osmanlı'dan Günümüze Kadar Uzanan Doğrudan Yabancı Yatırım Ortamına ve Politikalarına Tarihsel Bir Bakış. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 16-35.
- Ersoy, A. (2015). *İktisadi Teoriler ve Düşünceler Tarihi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Faroqhi, S. (2006). Krizler ve Değişim (1590-1699). Halil İnalçık, & Donald Quataert içinde, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)* (A. Berktaş, Çev., Cilt 2, s. 543-757). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Genç, M. (2014). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Geyikdağı, V. N. (2011). The Economic Views of a Nineteenth Century Ottoman Intellectual: The Relationship between International Trade and Foreign Direct Investment. *Middle Eastern Studies*, 529-542.
- Güran, T. (2012). Tanzimat Döneminde Tarım Politikası. H. İnalçık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 775-784). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalçık, H. (2009). *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I* (30 b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalçık, H. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*. İstanbul: Eren Yayınları.
- Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karta, N. (2014). 18. Ve 19. Asırda Avrupa'da Para, Banka ve Mevduat Alanında Yaşanan Gelişmelerin Osmanlı İmparatorluğu'na Yansımaları. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(1).
- Kazgan, G. (2011). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Kıray, E. (1993). *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koca, Y. N. (2017). 18. Yüzyılda Karadeniz'de Rus Deniz Ticareti Ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 83-106.

- Kütükoğlu, M. S. (2013). *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580-1850)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- MacFarlane, C. (1850). *Turkey And Its Destiny* (Cilt 2). Londra: (y.y.).
- Mardin, Ş. (2012). Tanzimat Fermanı'nın Manası: Yeni Bir İzah Denemesi. H. İnalçık, & Mehmet Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 147-165). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mardin, Ş. (2012). *Türk Modernleşmesi*. (M. Türköne, & T. Önder, Dü) İstanbul: İletişim Yayınları.
- McGowan, B. (2006). Ayanlar Çağı 1699-1812. H. İnalçık, & D. Quataert içinde, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (s. 761-884). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Nişancı, Ş., & Çaylak, A. (2013). Osmanlıda Siyaset-İktisat Dengesi: Klasik Dönem Osmanlı Ekonomisi. M. Dikkaya, A. Üzümcü, & D. Özyakışır içinde, *Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Ekonomik Tarihi: Tarihsel ve Sektörel Analiz* (s. 5-38). Ankara: Savaş Yayınları.
- Özdemir, B. (2017). *Osmanlı Devleti Dış Borçları*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Pamuk, Ş. (2010). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2012). *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme-Seçme Eserler-II* (3 b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Peker, H. S. (2015). Avrupa'da Merkantilist Uygulamalar ve Osmanlı Ekonomisi İle Bir Karşılaştırma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 1-12.
- Sayar, A. G. (2013). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul: Ötüken.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2012). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876). H. İnalçık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 713-728). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şahin, A., & Cengiz, S. (2010). 16'ncı Yüzyıl Fiyat Devrimi ve Osmanlı İnan Savaşlarının Osmanlı İpekçilik Endüstrisi Üzerine Etkileri. *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 69-82.
- Tabakoğlu, A. (2000). *Türk İktisat Tarihi* (5 b.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (1988). *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Turan, Ş. (2003). "Levant". *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 27). Ankara: TDV Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Yılmaz, F. (2013). *Osmanlı Borçları Tarihi (Duyûn-u Umûmiye)*. Ankara: Berikan Yayınları.